

K HISTORICKÝM KOŘENŮM NĚKTERÝCH RUSKÝCH SPECIFIK V PŘÍSTUPU K ŽIVOTU

Zdeňka Trösterová

Pojmy jako *ruská duše*, *ruská mentalita* jsou sice dost mlhavé a vědecky ne zcela exaktně postižitelné, ale po desetiletí, ba déle než století se s nimi operuje, což svědčí o tom, že nějaký objektivní podklad asi mají. Dokonce v naší době, době exaktních věd a kompjuterů, se jim nepřestává věnovat pozornost, vznikají studie i rozsáhlejší díla, která se je snaží uchopit a jejich prostřednictvím vysvětlit ruské dějiny i současnost, to odlišné a málo pochopitelné, nad čím se člověk vychovaný v duchu tradic západní kultury pozastavuje a dost dobře si s tím neví rady.¹

Velkou roli ve formování mentality obecně hraje příslušnost k tzv. kulturněhistorickému areálu, náboženské chápání světa a přírodní podmínky, v nichž národ žije (většinou všechny tyto fenomény spolu souvisejí). Pro Rusko je to tedy příslušnost k východnímu, byzantskému kulturněhistorickému areálu, jak se zformoval v průběhu staletí, ale také déle než se v posledních desetiletích připouštělo fungující symbióza pohanství a křesťanství (v současné době se uvažuje o několika staletích tohoto „přechodného“ stavu)² a křesťanství pravoslavné, orthodoxní, přejaté z Byzance nejen spolu s jeho obsahem, ale také

¹ Srov. např. Шуккин, В.: *Наследие христианского Востока и доминанты русской культуры*, Rossica I, 1996, 2, s. 31-49, kde autor zdůrazňuje, že každý národ má své oblíbené ideje a básnické obrazy, typy chování, ustálené komplexy představ a prožitků, které se opakují a přecházejí ze století do století a s nimiž souvisí způsob nazírání na svět, kvalitativní zvláštnosti intelektuálního a emocionálního života a vše to, co tvoří duchovní kulturu národa. Dále srov. *Русский менталитет, The Russian Mentality*. Lexikon, Katowice, Śląsk, 1995. V tomto díle se zdůrazňuje především okolnost, že výzkum mentality národa musí vycházet z rozsáhlého časového horizontu, nepřetržitosti historie a kultury, protože v této oblasti na malém časovém úseku nedochází k větším posunům, a to ani tehdy, když jsou třeba i násilně do vědomí lidí roubovány.

² Viz Фроянов, И. Я.: *Древняя Русь*. Москва – Санкт-Петербург 1995, kde se mnohé konflikty a zvláštnosti historického vývoje, které byly za sovětské éry vykládány třídním bojem, interpretují jako výsledek přežitků pohanství a jejich vlivu na stav celé společnosti, zvláště na severu Ruska.

s jeho formou, která kladla mnohem větší důraz na obřadnost, určitou pompéznost, estetické působení na věřící apod.

Pro ruský život vždy, tedy i dnes byla a je příznačná řada kontrastů. Ty sice patří obecně k podstatám, na nichž funguje svět, ale v Rusku jakoby dosáhly mnohem větších rozměrů. Vyjmenujme některé z nich:

- hluboká bída kontra nepředstavitelné bohatství
- masová nevzdělanost kontra vzdělání světové úrovně, nekulturnost kontra zbožštění kultury
- tradicionalismus kontra úsilí změnit vše najednou a od základu
- trpný determinismus kontra vzepjatá snaha vzít život svůj, popř. celé země do svých rukou
- strach z přírody, živlů a kosmu kontra furiantství poroučející “větru a dešti”
- racionalismus kontra mysticismus
- sklon k náboženskému pojmání světa kontra bojovný ateismus
- orthodoxnost v otázkách víry kontra rozkvět herezí, bohohledačství v širokém slova smyslu
- kolektivismus (nebo ve starém ruském termínu *sobornost*) kontra vyhraněný individualismus
- hluboký soucit s bližním kontra naprostá lhostejnost k vlastnímu i cizímu osudu
- tíhnutí ke kráse kontra smířování se s ošklivostí
- tíha všední každodennosti kontra tradice velkého slavení svátků
- intolerance k jinak smýšlejícím kontra ruská pohostinnost nezkoumající hostovy názory
- vytrvalost, síla unést strašně těžký osud kontra změkčilost a povrchnost
- nepořádnost, lenost a pasivnost kontra tíhnutí k vyššímu řádu, filozofování o životě
- opravdovost kontra pozérství
- obdiv k hrubé síle kontra opěvování ženské krásy etc. etc.

V našem příspěvku si chceme některých z těchto kontrastů všimnout a zamyslet se nad jejich historickými kořeny. Jistěže v uvedeném výčtu je i mnoho náhodného, některé podstatné kontrasty byly možná opomenuty a některé zvýšeny, i když patří k perifernějším rysům „ruské povahy“, ale ve svém celku přece jen vystihují mnohé z toho, čeho si při mnohaletém přemýšlení o osudech Ruska jako celku i osudech jednotlivců nemůžeme nepovšimnout. Hovoří-li se o *široké ruské duši*, pak možná je tato šffe dána i tím, že paradoxně obsáhne všechny tyto kontrasty, které se sice navzájem jakoby vylučují, ale z druhé

strany i dobře doplňují. Ostatně jsou v každém člověku bez ohledu na národnost, ale u Rusů přece jen nějak více bijí do očí.

Čím byla jejich intenzita historicky podpořena, na to je obtížné jednoznačně odpovědět, ale v literatuře se uvažuje např. o vlivu přírodních podmínek. Tak V. Ščukin formuluje tuto přírodní determinovanost následovně: *«Страх, порождаемый всесилием природы, веками воспитывал у жителей русской равнины пассивно-созерцательное, фаталистическое отношение к миру. Извечный коллективизм, страх перед космическими стихиями, но в то же время уважение к ним, переходящее в удивление и восхищение красотой и гармонией природы, а также выработанное вековым опытом суровой жизни преклонение перед правом силы в отличие от западного, римского представления о силе права ...»*³, to byly podle autora jedny z hlavních předpokladů, které formovaly národní povahu od věků a které rovněž při výběru budoucí orientace, již vědomém za knížete Vladimíra, směřovaly Rusko do byzantského kulturněhistorického areálu, protože Byzanc jakoby více odpovídala expektacím, které podvědomě v Rusku existovaly a spolupůsobily při vědomém rozhodování. Byzanc totiž sice byla dědičkou antiky a dále rozvíjela její kulturu, ovšem specificky a s větší orientací na Východ s jeho osobitým pojmáním světa a osudu člověka.

Byzantské křesťanství dokázalo skloubit ty rysy víry v Boha, které byly Rusům ještě před jeho přijetím blízké. Starozákonní Bůh s jeho prchlivostí, trestající rukou a osudovostí, proti které pozdní pokání je již bezmocné, a novozákonní Kristus, ztělesnění slitování a duchovní krásy, spolu s ním ovšem i Bohorodička, Matka Boží, Rusům zvláště blízká svým lidstvím, utrpením, pochopením pro lidské neštěstí. Ne náhodou právě ona se stala patronkou Ruska vcelku, ale i jednotlivých míst a měst, a paradoxně její místní uctívání došlo tak daleko, že v dobách knížecích rozepří a bojů jednotlivých městských republik se pod její egidou bojovalo na obou stranách, takže vlastně Bohorodička Smolenská mohla bojovat proti Bohorodičce Novgorodské apod. Také ne náhodou kult Bohorodičky dal vzniknout celé řadě zázračných ikon, jejichž uctívání se po staletí stalo jedním z nejvýznamnějších rysů ruského křesťanství. Jejich názvy, inspirované Starým i Novým zákonem, ale také zázraky, jež byly s jejím jménem spojovány, patří k tomu nejpoetičtějšimu a nejdojímavějšimu, s čím se v ruské kultuře můžeme setkat: Něžně milující, Potěšení všech zarmoucených, Životodárný pramen, Nevadnoucí květ, Nenadálá radost, Obměkčení zlých srdcí, Hořící keř Mojžišův atd. atd. Řada z nich je sice kalkována

³ Viz Ščukin, V.: op. c. s. 33.

z řečtiny, ale v církevněslovanské podobě, v níž v Rusku žila, je velmi působivá a živá. Rusové právě vždy potřebovali Slitovnici, k níž je možné se utéci ve všech životních neštěstích a nespravedlnostech, kterých bylo tak mnoho a v lidském světě proti nim nebylo zastání. Proto každé místo žárlivě a až pohansky zaujatě střežilo svůj obraz Bohorodičky, jak se v průběhu dějin vytvořil.

Ve starém Rusku se symbióza křesťanství s pohanskými prvky projevovala především v převaze estetického přístupu a kladení důrazu na obřady nad přístupem bohosloveckým a filozofickým.⁴ Ruští křesťané ve své většině neznali význam a nechápali smysl křesťanských symbolů, ale vnímali obřad vcelku jako velké *divadlo*, které lze spoluprožívat, do něhož se lze vcítit, při němž lze se znalostí třeba jen základních faktů křesťanské věrouky vyzvat dobré síly, pociťovat jejich blízkost a mít spoluúčast na oběti, která je Bohu přinášena, s vědomím, že i já osobně za ni mohu od Boha něco žádat, něco si vyprosit, když nic jiného, tak mír v duši.

Ostatně tento přístup není cizí ani současnému člověku. Srovnajme pasáž z Pasternakova *Doktora Živaga*: „*Lara nebyla nábožensky založená. V liturgii nevěřila. Ale občas, aby unesla život, potřebovala kráčet v doprovodu vnitřní hudby. Takovou hudbu si pokaždé nemohla složit sama. Tou hudbou bylo Slovo boží a plakat nad ním chodila Lara do kostela. ... Blahoslavení chudí duchem... Blahoslavení plačící... Blahoslavení lačníci a po pravdě bažící... To bylo o ní. On říká: záviděnlivý je osud ušlápnutých. Ti mají o sobě co povědět. Všechno je před nimi. Tak soudil On. To bylo Kristovo mínění.*“⁵ Pocit magické spojitosti vlastního života, přírodních jevů a božího působení byl v Rusku vždy silný. Příroda, do níž byly zasazeny se vzácným smyslem pro zachování harmonie kostelíky – typickým příkladem je kostel Pokrova na Nerli v Bogoljubovu nedaleko Vladimíru – kláštery, zázračné ikony, procesí poutníků, celková atmosféra bytí vytvářela to nepostižitelné, co bývá označováno jako „svatá Rus“. Její řád povznášel, činil život snesitelnějším, dával příčiny k radosti. Ne náhodou v staroruské náboženské literatuře najdeme tóny plesání a jásání, ne náhodou se setkáváme se slovy *naslaždenije, sladost* ve spojitosti s pocity, které vyvolávalo čtení nebo poslouchání čtení knih, sledování liturgie, obcování se svatými starci, pohled na uctívanou ikonu.

Rusové se snadno nechali očarovat krásou. Vždyť již *Pověst' vremennych let (Vyprávění dávných časů)* uvádí jako jednu z příčin výběru byzantského pravoslaví za nové ruské náboženství krásu konstantinopolských chrámů a bo-

⁴ Stov. Бычков, В. В.: *Духовно-эстетические основы русской иконы*. Москва 1995.

⁵ Pasternak, B.: *Doktor Živago*. Přeložil J. Zábrana, Praha 1990, s. 70-71.

hoslužebných obřadů, při nichž si ruští poslové připadali, že již na zemi se ocitli v ráji. – Tento vztah ke kráse jako estetické kategorii, i čistě vnějškový, bez propojení na duchovní hodnoty se trochu paradoxně zachoval až do sovětské doby a zřejmě do současnosti a projevoval se v zálibě v pěkném oblečení, silném ženském líčení, užívání parfémů atd., takže v tomto pojetí by bylo možné vzpomenout biblických „obílených hrobů“. Čím bylo nižším a středním vrstvám hůř, tím „důležitější“ bylo sehnat drahé oblečení, módní zahraniční výrobky, ale také prostřít stůl spoustami lákavě upraveného jídla, ať už se slavil svátek rodinný, církevní nebo novodobý sovětský. Pěstoval se kult ženské krásy (opět v kontrastu se sedřenými dělnicemi, které v sovětské společnosti vykonávaly všechny mužské práce), ostatně pojem *ruská krasavice* mluví sám za sebe a byl zvětšen i v literatuře.⁶

Ovšem z druhé strany – a jsme opět u jednoho z ruských kontrastů – na Rusi existoval i zásadně negativní vztah ke kráse. Stará křesťanská literatura dává možnost obojího přístupu. Mezi prvními křesťany se tradovalo, že Kristus byl svou tělesnou podobou nenápadný, nepříliš vzhledný. V tomto pojetí byla krása spíše ďábelským svodem, byla výsadou tanečnic a nevěstek. Ty také, když se daly na cestu pokání, chtěly v první řadě posty a trýzněním těla zmařit svou tělesnou krásu, v níž viděly jeden z předpokladů svého bývalého hříšného života. Tak je to např. zachyceno v byzantských legendách, srov. slova jedné z nich: „*Pohlédnuvši na mne – neboť to přece byla služebnice boží – poznala mne, já ji nepoznal vůbec. A jak bych ji také mohl poznat, když její kdysi nevidaná a udivující krása od přísného postu tak uvadla a roztála jako vosk? Vždyť její oči, dřívě plné kouzla, byly hluboko zapadlé a sotva viditelné a souměrnost překrásného jejího obličeje se nezměrnými útrapami vytratila.*“⁷ Od tohoto pojetí už nebylo daleko k velmi opatrnému zacházení s krásou, jak je představovaly např. předpisy, které zachovávali ruští starověrci (tmavé oblečení žen, jednoduchý účes, šátek) nebo přímo ke kultu ošklivosti, který rozvinuli nejvíce ruští jurodiví.

Tento jev měl sice předobraz rovněž v Byzanci, ale nikde se tak nerozšířil jako v Rusku. Sám o sobě je rovněž plný protikladů, protože ve jménu Kristově jurodivý, *blázen pro Krista*, provokuje svým zevnějškem, nahotou, špinou

⁶ Srov. Jerofejev, V.: *Ruská krasavice*, přeložil L. Dvořák, Praha 1992. Diametrálně odlišné pojetí ženské krásy v propojení krásy tělesné a duchovní najdeme často v ruské klasické literatuře, vyhraněné v díle V. Solovjeva, jemuž v básnickém obraze Bohorodičky, Sofie-Moudrosti Boží a Krásné Neznámé splynuly všechny atributy krásy jako zdroj věčné inspirace.

⁷ *Byzantské legendy (Pokání svatě Pelagie)*. Přeložili E. Bláhová, Z. Hauptová, V. Konzal, I. Páclová, Praha 1980, s. 36.

a celkovou odpudivostí, i svým chováním. Cílem této provokace je nastavit světu křivé zrcadlo, přimět lidi zkarikováním jejich neřestí k pokání a nápravě, ale rovněž vyprovokovat je k násilným reakcím, které umožňovaly jurodivému „trpět pro Krista“ ponížení, rány, kopance, vyděděnost z lidského společenství. To, že právě ruská společnost svým postojem k tomuto jevu umožnila jeho do jisté míry masové rozšíření, rovněž není náhodné. Jurodiví v očích prostých ruských věřících byli pokládáni za svaté. Oficiální církev se k nim ovšem stavěla mnohem obezřetněji. Některé z nich sice dodatečně kanonizovala, ale nikdy v jejich žitijích neuváděla do podrobností konkrétní případy jejich chování, aby nedávaly vzor k napodobení. Z žitija do žitija tak putovala pouze *společná místa, loci communes*, „posvěcená“ už byzantskou literaturou a proto přijatelná.⁸

Stejně jako se v ruské společnosti vytvořil specifický vztah k jurodivým, existoval a do jisté míry pořád existuje specifický vztah k žebrákům. Je příznačné, že vedle termínu *čelovekoljubije*, vycházejícího z biblického *miluj bližního svého*, má ruština i slovo *niščeljubije*, tedy milování těch nejchudších a nejubožejších. Ruská pravoslavná církev vždy kladla velký důraz na almužnu, na kterou pohlížela jako na vzájemné obohacování: bohatý chudému dával dar hmotný, ale chudý bohatému v týž okamžik dar duchovní. Srov. slova V. Rozanova: „*Když se setkaly dvě staroruské ruce, jedna s prosbou o almužnu pro milosrdenství Boží, druhá s almužnou ve jménu Kristově, bylo těžké říci, která z nich víc obdarovávala druhou: nouze jedné a pomoc druhé se spojovaly ve vzájemném působení bratrské lásky obou.*“⁹ A opět je příznačné, že i ve XX. století, které přineslo Rusku tolik hrůz, mnozí přežívali jen díky milosrdenství druhých, zvláště na venkově. Ve městech se tento typ sociálního citění či soucítění již značně otupil, ale dodnes lze najít mezi Rusy vzácné povahy, jejichž nositelé se dokáží uskromnit do nemožnosti, aby pomohli druhým. Ve srovnání se Západem a jeho anonymní dobročinností, která se ovšem jako módní dnes šíří i v Rusku, je těžké říci, který typ konání dobra přináší více povznesení pro jednotlivce i pro společnost. To, čemu se chce anonymní dobročinnost vyhnout, tj. přímý kontakt obdarovaného a obdarovávajícího, nemuselo být, jak ukazuje ruská zkušenost, vždy na škodu věci. I zde ovšem působí síla tradice, na Západě určitý ostych před obdarovaným, jakési možná nevhodné výčitky svědomí, že my jsme na tom lépe než ten, kdo o naši pomoc prosí.

⁸ Srov. Иванов, С. А.: *Византийское юродство*. Москва 1994.

⁹ Розанов, В. В.: *Религия, философия, культура*. Москва 1992, s. 62 (překlad autorky stati).

Vztah k těm, které postihlo neštěstí, je u Rusů spjat do jisté míry právě s jejich fatalismem, přesvědčením, že mnohdy se člověk zlému osudu nevyhne, i kdyby o to sebevíc usiloval, a nemusí na svém neštěstí mít podíl a přivodit je svým špatným chováním. Ve folklóru je zlý osud personifikován v postavě nazvané *Gore-Zlosčastije (Hoře-Neštěstí)*, která si své oběti vybírá sama a stává se jejich souputníkem někdy na celý život, ať dělají co dělají. Přitom ovšem v ruském prostředí není zlý osud obvykle líčen se vzepjatostí antických tragédií, jejichž hrdiny byli bohové a panovníci, ale jaksi přizemněji, někdy až s prvky trapnosti, jak to známe i z ruské klasické literatury, srov. např. hrdinu Gogolova *Pláště* nebo některé postavy Dostojevského. Jindy ovšem i obyčejný člověk v boji se svým zlým osudem dosáhne velikosti, která jeho životu dává všelidskou dimenzi, jako Andrej Sokolov v Šolochovově *Osudu člověka* nebo mnozí hrdinové knih Solženicynových a řady dalších ruských autorů.

Ruská literatura byla odjakživa silná právě líčením života *uražených a ponížených*, pronásledovaných osudem, ale i politickým zřízením a také „živelnými pohromami“, k nimž jakoby patřily i války a revoluce.¹⁰ Tento stav se v literatuře odráží i ve výběru témat, jistěže do značné míry daném i historickou zkušeností: 2. světová válka (pro Rusy ovšem dodnes *Velká vlastenecká*), období stalinských represí, občanská válka, revoluce, ale i carské temnice a vyhnanství – když postupujeme proti proudu času. V řadě děl ruské literatury je přitom v podtextu cítit právě onu vazbu na folklór, jakousi pohanskou, předkřesťanskou vrstvu vědomí, která se může reflektovat i literární formou – srov. báseň A. Achmatovové *Rekvie*m, vynikajícím způsobem přeloženou H. Vrbovou, která si ovšem v soukromém rozhovoru povzdechla, že sebelepší překlad nevystihne ducha folklórních ruských pláčů, který v originále každý Rus cítí. Pro dokreslení uvedme srovnání ruského a českého úryvku:

*Уводили тебя на рассвете,
За тобой, как на выносе, шла,
В темной горнице плакали дети,
У божницы свеча оглыла.
На губах твоих холод иконки,
Смертный пот на челе... Не забыть!
Буду я, как стрелецкие женки,*

¹⁰ Je zajímavé, že v jazykové struktuře ruštiny se to odrazilo v existenci tzv. demiaktivních konstrukcí, kterých lze užití, je-li řeč o přírodních živlech, ale také válečných událostech. Srov. z jedné strany *Лодку унесло течением, Крышу сорвало ветром*, z druhé strany *Девушку убило миной*.

*Под кремлевскими башнями выть.*¹¹

A český překlad:

*Odvedli tě brzy na úsvitě,
jak za rakví šla jsem, v hrdle ston,
v úzké síňce naříkalo dítě,
dohořela svíčka u ikon.
Svatý obrázek k rtům přitištěný
a smrtelný pot na čele tvém...
Tak tě budu vidět – a jak ženy
střelců vzlykat u kremelských stěn.*¹²

Osudovost a pohanský mýtus jsou překrásně zpracovány v méně známém díle Vojnovičově *Vládkyně*, které ho sice neproslavilo tak jako *Voják Čonkin*, ale co do myšlenkové hloubky jej snad ještě předčí. Vládkyně je mladé, inteligentní děvče, které v bližze nespecifikované rodové společnosti v období matriarchátu je vyzváno, aby se po smrti předešlé vládkyně zúčastnilo jakéhosi „konkurzu“ na obsazení tohoto místa. Dívka si je dobře vědoma, do čeho jde, a je proto pevně rozhodnuta v soutěži propadnout, protože ví, že vládkyně v jejich společnosti je tím nejnesvobodnějším člověkem, loutkou v rukách starců, kteří ve skutečnosti vládou a jejichž vůli musí navenek prosazovat. Konkrétní ovzduší „konkurzu“ jí však nedá projevit se jako méně bystrá ve zkoušce inteligence a méně obratná ve zkoušce tělesné zdatnosti, a tak se vládkyni stane vlastně proti své vůli, ovšem díky svému vystupování v soutěži. Poctivě se pak snaží změnit k lepšímu zavedené pořádky i uchovat si své právo na soukromí i na lásku (neboť vládkyně musí podle tradic zachovat panenství), ale její boj je marný. Příběh končí hrůzným obrazem, jak ji se všemi poctami za živa pohřbívali a nesou v otevřené rakvi na hřbitov s očima otevřenýma. Na hřbitově vládkyň vyrostl nový hrob. – A tak to, co zpočátku vypadalo spíš jako nezávazná hra a obsahovalo i humorný prvek (v duchu úvah „přece se nenechám předčít tou druhou, protekční, o níž všichni vědí, že místo vládkyně stejně zaujme, hloupou, protivnou, namyšlenou a nešikovnou“) se postupně mění v tvrdou realitu, z níž není úniku a která nezvratně vede k tragickému konci, o to tragičtějšimu, že sama vládkyně se zavedenému rituálu pohřbu nakonec podřídila.¹³

¹¹ Ахматова, А.: *Сочинения в двух томах*. Том первый, Москва 1990, s. 197, 198.

¹² Achmatovová, A.: *Vestálka paměti*. Praha 1990, přel. Hana Vrbová.

¹³ Vojnovič, V.: *Vládkyně*. Světová literatura 1973, 6, s. 46-82, přeložila M. Neumannová.

Ale nejen pohanská tradice, i ruské křesťanství obsahuje tyto prvky fatalismu, jak na to zajímavě upozornila stať M. Langlebenové (Jeruzalém) *Kain a Abel v Knize Genesis a v „Povesti vremennych let“*.¹⁴ Autorka v tomto příspěvku metodou retrospektivního čtení textu Bible došla k zajímavé interpretaci příběhu o Kainovi a Abelovi. Podle této interpretace z Knihy Genesis vyplývá, že vyvoleným božím byl původně Kain, s ním vedl Bůh dialog a právě on měl své svobodné vůle využít k tomu, aby dal lidstvu příklad toho, že člověk rozezná dobro a zlo a volí dobro. Kain sice v této zkoušce neobstál, ale Bůh si uvědomil, že to nebyla zcela jeho chyba, a proto s ním jednal i po vraždě Abela a obdařil ho vlastně *ochranným* znamením, které mu mělo pomoci čelit zlobě lidí. Pravidla chování, která – jak ukázal Kainův případ – si lidé nemohli stanovit sami (mezi nimi i „nezabiješ“), dal pak Bůh lidem později jako *Desatero božích přikázání* prostřednictvím Mojžíšovým.

V ruské verzi Nestorova letopisu je však příběh o Kainovi a Abelovi posunut do jiné roviny. Pouze začátek je identický s Biblií, ale dále ruská verze v hojnější míře využívá starých židovských apokryfů a také interpretací starých církevních otců. Podstatnou postavou příběhu se stává Satan, jeho nabádání k vraždě Abela a přímo návod, jak zabít (I řekl Satan: „Vezma kámen, udeř Abela a zabij ho.“). Tím se vlastně Kain stává jen vykonavatelem Satanovy vůle, je do jisté míry spíš obětí než vrahem, je člověkem, jemuž bylo přímo předurčeno vykonat tento čin, který se nemohl vyhnout svému osudu, protože právě takový osud mu byl určen, aby poučil lidstvo.¹⁵ Je zajímavé, že při čtení starých ruských letopisů, zvláště tam, kde se popisují spletité příběhy vzájemné nenávisti knížat a důsledků, které z ní vyplynuly, se letopisec velmi často utíká k vysvětlení, že prvotní příčinou všech těchto rozepří byl d'ábel, „od počátku nenávidějící lidský rod“.

Ve světle tohoto pojetí je pak pochopitelnější, že Rusové vždy soucítili s odsouzením, s těmi, kteří nesou na svém čele Kainovo znamení, ať už zaslouženě nebo nezaslouženě. Ruská lidová moudrost zná přísloví *От тюрьмы не отрекайся* (*Vězení se neodřikej*), a proto se Rusové vždy dělili o chleba s těmi v daný moment ještě ubožejšími.

Tento rys ruské povahy nezlomilo ani sovětské zřízení. Srovnajme úryvek z díla J. Ginzburgové *Krutá cesta*: „...*Jak jen se stalo, že jednou strážný nedal*

¹⁴ Langleben, M.: *Кайн и Авель в Книге Бытия и в “Повести временных лет”*. Rossica II, 1997, 1, s. 17-38.

¹⁵ V moderní době najdeme podobné úvahy i o osudu Jidášově, který je pojímán spíš jako postava tragická, než zavržená.

pozor a nechal na zastávce v sedmém vagóně škvíru? ... A stal se zázrak. Škvírou ve vagóně začaly pronikat zvuky obyčejného lidského života. Smích, dětské hlasy, šplouchání vody. To bylo ovšem k nevydržení. ... Největší trýzeň působil pohled na povolený vodovodní kohoutek s čůrkem vody. Kterási z žen v sedmém vagónu to nevydržela. Čísi ruka s hliněným hrnkem se protáhla škvírou ve dveřích. ‚Vodu!‘ Potom, když všechno skončilo, některé říkaly, že to připomínalo scénu z Tolstého Vzkříšení. ‚Matičko skákavá, že tam sou trestanci!‘ zvolala jedna z žen, sedících na bobku u svých kyblíků s okurkami. ‚Kde? Kde?‘ ‚Mělo by se jim něco tento... Hej, Dášo!‘ ‚Vajíčka, dejte jim vajíčka!‘ ‚Koukejte, chtějí pít... Dones mlka, Mařko!‘ Opálené, zhrublé ruce začaly prostrkovat škvírou sedmého vagónu nakládané okurky, krajíčky chleba, vdolky, vajíčka. Spod šátků spuštěných na čelo hleděly na trestankyně odvěké ženské oči venkovanek. Plně soucitu. A upřímných, šlechetných slz.¹⁶ Ginzburgová zachycuje atmosféru třicátých let, stalinské represe. Ale Rusové dovedli podat chleba i těm, které z duše nenáviděli, německým zajatcům za druhé světové války. Cizí osud zvláště venkovské lidi nenechával lhostejnými.

S ruským fatalismem souvisí i vztah k vlastnímu osudu. Ale v některých situacích souvisí i s tím, co ruština označuje starobylym slovem *sobornost'*, kterému současný termín kolektivismus odpovídá jen velmi nedokonale. Navíc pod termínem kolektivismus si v souvislosti se sovětským obdobím představujeme především výchovu, jež potlačovala individualitu a soukromí člověka, tedy konotace tohoto slova je negativní. Ovšem *sobornost'* nese naopak konotaci pozitivní, je to rozplynutí sobectví jedince ve vyšším mravním principu představovaném celkem – většinou se jednalo o křesťanskou komunitu, jež tuto *sobornost'* vytvářela, a křesťanské principy pojetí života. Ale opět paradoxně, jak už to v Rusku často bývá, ve vypjatých situacích ohrožení vlasti se tato *sobornost'* projevila i jako ochota k oběti např. za Velké vlastenecké války v boji proti hitlerovským okupantům, i když bojovou morálku měli povzbuzovat především komunističtí politrukové. Ostatně za druhé světové války si význam *sobornosti* uvědomil i Stalin a využívalo se pravoslavného citění vojáků, které na frontu doprovázely matky a ženy přezhnaním pravoslavným křížem. Došlo tedy k jakési symbióze starého, věky prověřeného citění, jak je doloženo už z ruských letopisů, které zachytily situaci bezvýhodného postavení vojáků ruského knížete a jejich odhodlání k oběti slovy „*neb mrtvi jsouce hanby nedo-*

¹⁶ Ginzburgová, J.: *Krutá cesta*. Přeložil J. Sedlák, Světová literatura 1994, 5, s. 141, 142.

jdeme“¹⁷ se sovětským kolektivismem, který se za války projevoval v jistém záměrném přehlížení smrti jedince. Sama vzpomínám, jak sovětští vojáci po druhé světové válce často na smutné konstatování, kolik lidských životů vítězství stálo, odpovídali slovy *nas mnogo*.

Sobornost' tedy pomohla vyhrát válku, ale také ji pomohlo vyhrát to, čemu se rusky řekne *vyносливость*, přičemž český překlad *vytrvalost, odolnost* zase jakoby nebyl přesně ono. Jde o schopnost přizpůsobit se nepříznivým okolnostem, najít životní modus, přijatelný pro jednotlivce a umožňující mu přežít i v hrozných podmínkách, jak o tom svědčí nejen útrapy války, ale i prostředí různých táborů, s kterými mělo tu čest se seznámit tolik ruských občanů.

A ještě jednu vlastnost Rusové po staletí kultivovali, ať již díky přírodnímu prostředí, v němž žili, nebo politickému a sociálnímu klimatu. Touto vlastností je *trpělivost*. Z literatury za nejkrásnější příklad zachycení takové trpělivosti pokládám Turgeněvovu povídku *Živýje mošči* (v doslovném překladu *Živé ostatky*, ale tradičně u nás pod názvem *Živá nebožka*). Sám Turgeněv ji uvedl mottem z Tjutčeva „*Jak nesmírně trpělivý je ruský lid a jeho zem.*“ Hrdinka povídky Lukerja měla sílu přijmout svůj úděl a trpělivost snášet jej po mnoho let – ona, kdysi vyhlášená vesnická krasavice, která krásně zpívala, vodila chorovody, a teď už snad sedm let leží ochmutá, zcela odkázaná na pomoc jiných, ale po většinu dne, týdne, měsíců a roků ponechaná své samotě. A přesto nereptá, ba ani nepřivolává smrt, protože se pořád umí radovat z krás života – tu přelétne motýl, tu zavoní lípa, zazpívají ptáci, dokonce zajíc zaběhne a Lukerja se mu nasměje, protože jí připomněl nějakého oficíra. Lukerja je věřící, ale tak nějak samozřejmě, nepřemýšlí o tom, že za svou trpělivost s údělem, který jí Bůh připravil, je už tady na světě skoro svatá. Má krásné sny, které by mnozí nazvali viděními, ale ona si připadá příliš obyčejná na to, aby jí Bůh prokazoval takovou milost. Ale přesto jeden sen byl tak mimořádný, že neodolá a vypráví ho:

„Jednou se mi vám zdál takový divný sen. ... Viděla jsem se jako někde na poli, kolem dokola žito, takové vysoké a dozrálé, jako ze zlata! A se mnou je tam pejsek, zrzek zrzavá, ale tuze, tuze zlý, a pořád mě chce kousnout. Já držím v ruce srp, ne obyčejný srp, ale takový, jako je srpek měsíce. A tím měsícem mám všecko to žito posekat. Ale od vedra jsem celá umořená a měsíc mě píchá do očí a celá jsem nějaká lenošná, a kolem mě rostou chrpy, ale jaké chrpy!

¹⁷ Srov. stejnojmenný název knihy Baklanovovy (*Мертвые сраму не имут*). České znění je v té starobylé podobě převodu do češtiny, jak ji pořídil Karel Jaromír Erben při překladu Nestorova letopisu.

A všechny ke mně natáčejí hlavičky. Já si myslím – natrhám si těch chrp, Vasja slíbil, že přijde, tak si nejprv uviju věneček, však to ještě stačím poznout. A tak začnu trhat ty chrpy, ale ony se mi najednou mezi prsty rozplývají a mizí, ať dělám, co dělám. A tak ten věneček ne a ne uvít. Mezitím slyším, jak ke mně už někdo přichází, už je načisto blízko a volá: Lušo, Lušo! Myslím si, jejda, to je škoda, že jsem to nestačila. Nic nevaď, nasadím si na hlavu ten měsíc místo věnečku, a tak jsem si nasadila měsíc jako čelenku, a tu jsem se vám všechna rozzářila a celé pole kolem mě se rozsvítilo. Koukám, kdo to ke mně běží po špičkách klásků, a on to žádný Vasja, ale sám Kristus Pán! Jak jsem poznala, že je to Kristus Pán, to vám nepovím, namalovaného jsem ho tak neviděla, ale byl to on! Tvář měl hladkou, vysoký a mladý byl a celý v bílém, jen pás měl zlatý, podává mi ruku a povídá: ‚Nic se neboj, má nevěsto švarná, a pojď pěkně za mnou, budeš mi vodit v mém nebeském království chorovody a rajské písně vyzpěvovat.‘ Já vám jsem si přitiskla tu jeho ruku k sobě! Ten můj pejsek mě chytá za nohy... ale vtom už jsme se vznegli! On napřed... Křídla rozprostřel přes celé nebe, měl je dlouhá jako mívá racek – a já za ním! A ten pejsek už na mě nemohl. To jsem teprva pochopila, že ten pejsek je má nemoc a že v království nebeském už pro ni nebude místa.“¹⁸

Tento úryvek z Turgeněva je zajímavý i jako doklad výše zmíněné teze, že každý národ má své oblíbené básnické obrazy a literatura zachovává paměť žánru.¹⁹ V tomto případě jde o žánr staroruských životů svatých, ale také o kanonické předpisy ikonomalby: Kristus je zachycen v bílém rouchu, které bylo závazné na ikonách Proměnění páně, rovněž ona záře, kterou Lukerja viděla, je ono bílé táborské světlo, které oslnilo Kristovy průvodce na hoře Tábor, když došlo k Proměnění. A srpek měsíce je obraz z Apokalypsy, kde je Panna Maria zobrazena jako žena sluncem oděná, jejíž nohy spočívají na měsíci a kolem hlavy má korunu z dvanácti hvězd. Ovšem tento obraz Panny Marie je typičtěji využíván v západní kulturní tradici, kde byl součástí mariánských sloupů, srov. např. v souvislosti se sloupem, který byl postaven v Praze na Staroměstském náměstí na oslavu Vestfálského míru (a vandalsky zničen po zřízení samostatné Československé republiky, protože byl z neznalosti považován za symbol habsburské nadvlády nad Čechami). Ale kdo jiný než Turgeněv byl povolán propojovat Východ a Západ, stavět mosty mezi kulturními hodnotami a tradicemi obou kulturněhistorických areálů!

¹⁸ Turgeněv, I. S.: *Lovcovy zápisky*. Praha 1972, překladatel neuveden.

¹⁹ M. Bachtin to vyjádřil slovy, že „čím výše a složitěji vykvetl žánr, tím lépe a úplněji si pamatuje svou minulost“. Бachtин, М.: *Проблемы поэтики Достоевского*. Москва 1979, s. 139.

Trpělivost a pokorná odevzdanost přijmout svůj úděl, byť by byl sebetěžší. To je jedna stránka ruské povahy. Ale existuje i druhý pól, zcela protikladný, a přesto s uvedenými povahovými rysy paradoxně související. Lukerja si vážila života, i když zdaleka už nebyl plnohodnotný. K ruské povaze však také patřilo a patří určité pohrdání smrtí, spolehnutí na osud v tom smyslu, jestli to tak má být, tak už mi není souzeno žít, ať osud rozhodne. Kde jinde než v Rusku byly v takové míře rozšířeny souboje (jistěže existovaly i v západní Evropě, ale ne jako masový jev a ne do tak pozdní historické doby). A příklad Puškinův, Lermontovův a další svědčí o tom, že je vyhledávali ne lidé povrchní, ale i ti nejvzdělanější, nejkultivovanější, přitom i věřící. A asi nešlo jen o společenskou nutnost a prestiž, která je k tomuto řešení přiváděla, ale o jistou tradici a právě onen již mnohokrát zmíněný fatalismus.

V současné době je přímo módní jev zvaný ruská ruleta. Samozřejmě že tento přístup k životu není příznačný pro prosté lidi, stejně jako se spory mezi obyčejnými lidmi neřešily ani v minulosti soubojem, ale část mládeže se takto k životu staví a je sice smutné, ale rovněž příznačné, že tomuto hazardování se životem dalo Rusko do vínku svůj atribut v názvu „ruská“. Takže – kde je ruská mentalita výrazněji přítomna? V lhostejnosti k životu a pohrdání smrtí nebo jeho přijímání takového, jaký je? Paradoxně opět v obojím.

K zajímavým stránkám ruské historie a realii patří také kontrast „lid“ kontra osobnost, vůdce, vládce. Dávno před tataromongolskými nájezdy se vytvářel specifický vztah k lidem vysoce postaveným, kteří mají moc a sílu ovládat osudy jiných. Po období tataromongolského jha se pak tento rys národní povahy ještě prohloubil, protože do něho pronikly prvky východního kultu osobnosti.

Ostatně, jak již bylo rovněž v úvodu zmíněno, i sama síla vzbuzuje odjakživa v Rusku respekt. Ruský letopis zachytil příběh souboje ruského a nepřátelského vojína, který řešil konflikt místo válečného tažení. Ruské byliny, tedy ještě předkřesťanská vrstva kultury, opěvují bohatýry, kteří umějí bojovat, ale také žít. Později se takovým lidovým hrdinou, asi do značné míry i navzdory historickým faktům, stal např. Stěnka Razin. Ve známé písni je zachycen jako ten, kdo je pánem života a smrti nejen bohatých (srov. se slovenským Jánošíkem, ale u Stěnky se vlastně nijak nezdurazňuje, že by chudým dával), ale i svých „poddaných“ a ženy, perské kněžny, která mu posloužila k potěšení. Existuje přímo folklorní termín *bujná hlava*, který hrdiny tohoto typu charakterizoval, a současně se nějak i předem počítalo s tím, že *bujnou hlavičku někdo srazí*. Poněkud jinak je pojat Stěnka Razin ve vokálně-symfonické poemě Šostakovičově na slova J. Jevtušenka, kde jsou vyzdvíženy právě rysy zbojníka

bojujícího proti bezpráví, slov. verše *Я на дыбе глаз не прятал, С кровью харкал я ответ, Спротив боярей правда, Спротив народа – нет. (Na mučidlech jsem očima neuhýbal, s krví jsem vyplivoval odpověď, že pravda je proti bojarům, ne proti lidu.)*

Tyto „bujné hlavy“ uměly tedy i vesele žít, uměly i hodovat a pít, ne nadarmo už v letopisu je jako jeden z důvodů, proč kníže Vladimir odmítl islám, uveden argument, že Rusové se rádi napijí, nemohou bez toho býti. Stejný pramen obsahuje i dobře zachycenou atmosféru Vladimirovy hostiny, kterou uspořádal pro členy družiny na svém dvoře, ale současně přikázal i uspořádat hostinu pro lid, kterému byla nabídnuta hojnost jídla a pití, medoviny a i peněz z Vladimirových pokladnic. Dokonce těm, kteří si nemohli přijít na Vladimirov dvůr, vozili pohoštění po Kyjevu s voláním, „kde jsou ubozí a nemocní, kteří nemohou chodit“. Je to jak předkřesťanský, tak pokřtěný Vladimir, který si takto vede, k jeho charakterovým rysům patří velkorysost (opět jedna z kladných ruských vlastností) a nezáludnost (už vzácnější rys ruské povahy), takže když jeho bojaři na uvedené hostině místo vděčnosti začali reptat, že jiné družiny jedí stříbrnými lžicemi a oni musí jíst dřevěnými, nerozzlobí se, ale dá jim vykovat stříbrné, neboť je si vědom toho, že s dobrou družinou dobude zlata a stříbra, jak zní už odkaz jeho děda. Proto Vladimir vešel do bylin jako *Vladimir Sluníčko*, milovaný a opěvovaný, ale snad ještě ne „zbožštěný“.

Další historické osudy Ruska, zvláště zmíněné spolužití s Tataromongoly, trvající po mnoho staletí, vedlo pak k tomu, že v Rusku se na panovníka začalo pohlížet v jiné dimenzi než na ostatní lidi. Moderní termín zní „kult osobnosti“, historicky šlo o dva póly tohoto pohledu: zbožštění, ale i „zďábelštění“ osobnosti panovníka. Z ruské historie známe Ivana Hrozného, ale Petra Velikého. Jenže ve skutečnosti byl jistě i Hrozný do značné míry Veliký a Petr do značné míry Hrozný.²⁰ Ostatně již za svého života byl Petr ztotožňován s Antikristem zvláště ve starověreckém prostředí, v očích těchto lidí byl živým dokladem toho, že se vyplňují apokalyptické věštby a blíží konec světa. A konečně nemusíme chodit ani tak hluboko do historie, stačí dodnes rozporuplná postava Stalinova. Jistěže byl Hrozný, hroznější než Ivan IV., ale současně ho např.

²⁰ Velmi dobře to vyjádřil Puškin ve své dějepisné próze *Historie Petra I.*: „Pozornost zasluhuje rozdíl mezi státnickými činy Petra Velikého a jeho tehdejšími rozkazy. Ty první jsou plod velkého rozumu, plného dobrých úmyslů a moudrosti, druhé jsou kruté, svévolné, a zdá se, psané karabáčem.“ Přesto je Puškinovo hodnocení Petra celkově kladné: „Rusko vstoupilo do Evropy jako by vyplul koráb – za úderů seker a hřmění děl. ... U břehů podmaněné Něvy zakotvila evropská osvěta.“ Citováno podle Bergrová, Z.: *Puškin a carská cenzura jeho literatury faktu*. Světová literatura 1987, 1, s. 238-240.

W. Churchill označil za toho, kdo z Ruska, které zdědil s dřevěným pluhem, udělal atomovou velmoc. Ruská literatura se po desetiletí potýkala s problémem, co si může výjimečná osobnost ještě dovolit. Vzpomeňme na Puškinova *Měděného jezdce* a Dostojevského Raskolnikova. Moderní pohled je však civilnější, upírá právo budovat stát na oběti statisíců a milionů, a právě proto sovětský režim v historické perspektivě neuspěl, že si toto právo osoboval. Ostatně filozofické kategorie „lid“ a „vůdčí osobnost“ patří k jedněm z nejproblematictějších a jejich interpretace je různá podle pozice, kterou filozof zastává. Ti největší ruští panovníci budovali silnou říši. Ale většinou to bylo na úkor jejich obyvatel, kteří na svých bedrech nesli tíhu každodennosti, toho, že na jejich osud nikdo ohled nebral. Opět paradoxně tak vznikaly situace, kdy zbídačený lid vytvářel skutečně mocný potenciál, když už ne ekonomický, tak vojenský. Bohužel dodnes se mnoho nezměnilo, jestli je Rusko pocíťováno jako silné, tak právě jen v tomto směru, směru, který budí obavy, ne obdiv.

V úvahách o specifických rysech přístupu k životu u Rusů bychom mohli ještě dlouho pokračovat. Tyto specifické rysy se reflektují hlavně v umělecké literatuře. V lidské společnosti je neodmyslitelným rysem jedince i národa určitá sebereflexe. To, jak samo sebe individuum i národ vidí, je rovněž příznačné pro jeho mentalitu, i když zdaleka ne vždy to odpovídá objektivní realitě, spíše naopak, velmi často tak vznikají mýty, které s pravdou nemají mnoho společného.²¹ Ale je dalším z paradoxů fungování lidské společnosti, že tyto mýty pak zpětně působí na jednání lidí i národních celků a jakoby samy sebe tak v průběhu dějin ospravedlňují. S ohledem na Rusko jsme si možná všimli spíše těch stránek „národní povahy“ (tedy toho mýtu, který možná ani objektivně neexistuje), které patří ke kladnějším lidským vlastnostem. Ale již v úvodní části příspěvku jsme podotkli, že Rusko do značné míry charakterizují kontrasty, a tak tedy ke kladu je vždy přiřazen i zápor, a čím větší dimenze kladných rysů, tím větší je i rozměr záporných. Nekládeme si za cíl z uvedených faktů a postřehů vyvozovat dalekosáhlé závěry. Šlo nám pouze o zamyšlení nad fenoménem, který je sám o sobě zajímavý, i když ne zcela vědecky objektivně postižitelný: kde se u Rusů bere specifika jejich pohledu na svět a na život.

²¹ Srov. Pynsent, R.: *Problémy identity*. Přeložila S. Čmejrková. Světová literatura 1994, 5, s. 11-37.